O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SO‘Z BIRIKMASI VA GAPNING TAVSIFI

Jumayeva Farangis Komiljon qizi,
Xakimjanova Ruxshona Sobirjon qizi
GulDPI “Boshlang‘ich ta’lim” yo‘nalishi talabalari

Annotatsiya. O‘zbek tilshunosligida gaplarni tashkil qilish va sintaktik tahlilini amalga oshirishda so‘z birikmasi muhim o‘rin tutadi. So‘z birikmalarining tuzilish tarkibini aniqlash, bog‘lanish usul va yo‘llarini tahlil qilish bugungi kunda ham murakkab hisoblanadi. Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligidagi so‘z birikmalarining va gapning ta’rif va tavsiflari o‘rganildi, misollar orqali dalillandi.

Kalit so‘zlar: *so‘z birikmasi, qo‘shma so‘z, bitishuvli so‘z birikmasi, boshqaruvli so‘z birikmasi, moslashuvli so‘z birikmasi.*

Abstract. In Uzbek linguistics, word combinations play an important role in organizing sentences and performing syntactic analysis. Determining the structure of word combinations, analyzing the methods and ways of connection is still difficult today. In this article, definitions and descriptions of phrases and sentences in Uzbek linguistics were studied and proved through examples.

Key words: *phrase, compound word, conjunction, control phrase, matching sentence.*

Tilshunoslar tomonidan tilning grammatik sathi o‘rganilib tadqiq qilinar ekan, tildagi sintaktik munosabatlar, sintaktik qurilish va turli sintaktik jarayonlar yuzasidan fikr-mulohazalar tahlilga tortiladi. Tilshunoslikda shu kabi barcha jarayonlar sintaksis bo‘limida qamrab olinadi va o‘rganiladi. Tilshunoslik fanida sintaksis so‘z birikmasi sintaksisi va gap sintaksisi qismlariga bo‘lib o‘rganilishi so‘z birikmasining tildagi funksiyasini alohida belgilab olgan holda tahlil va tadqiq etishni taqozo etadi. Dastlab so‘z birikmasi va boshqa til birliklari o‘rtasidagi farqli va o‘xshash jihatlari yuzasidan ilgari surilgan nazariy qarashlarni ko‘rib o‘tamiz.

Bu birliklarning har biri o‘ziga xos grammatik qurilish va funksional xususiyatlarga ega bo‘lgan sintaksisning o‘rganish obyektidir. So‘z birikmalarining hosil bo‘lishida gap emas, aksincha gap qurilishida so‘z birikmalari muhim rol o‘ynaydi. So‘z birikmasi tushuncha ifodalaydi. Gap esa fikr ifodalaydi. Bu ularning farqli jihatlaridan biri hisoblanadi. Gap ham, so‘z birikmalari ham bir va undan ortiq so‘zlardan tashkil topadi. Bu ularning umumiy o‘xshash xususiyatidir. So‘z birikmalari gapga xos bo‘lgan kesimlik shakllarini olganda yoki so‘z birikmalari tarkibidagi so‘zlar o‘rni almashganda gap bo‘lib shakllanadi. So‘z birikmasi va gap o‘rtasidagi farqli va o‘xshash xususiyatlarning shu va boshqa jihatlari tilshunoslar tomonidan o‘rganib e’tirof etilgan.

Yuqorida o‘zbek tilshunosligida so‘z birikmasi va unga yondosh bo‘lgan til birliklari o‘rtasidagi munosabatlar tilshunoslar tomonidan bildirilgan nazariy qarashlar hamda keltirilgan dalillar asosida ko‘rib o‘tildi. Quyida esa so‘z birikmasigagina xos bo‘lgan xususiyatlar va uning turli jihatlari, shu bilan birga bu borada olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda so‘z birikmasi tasnifi yuzasidan asoslangan bir-birini to‘ldiruvchi hamda bir-biriga zid bo‘lgan nazariyalarni tahlil qilgan holda, o‘z fikr-mulohazalarimizni bildirib o‘tamiz. So‘z birikmasining gap va gapda tutgan o‘rnini adabiyotlarda keltirilgan tasniflar orqali tahlil qilamiz.

So‘z birikmasi hokim so‘zning qaysi turkumga oid so‘z bilan ifodalanishiga qarab, ikki guruhga bo‘linadi: otli so‘z birikmasi, fe’lli so‘z birikmasi. Otli so‘z birikmasida hokim so‘z ot va otlashgan so‘zlar bilan ifodalanadi: *shaharning ko‘chalari, hammasidan katta, chumchuqning chug‘ur-chug‘uri, o‘quvchilarning beshtasi, beqiyos o‘lka, katta qishloq.* Fe’lli so‘z birikmasida hokim so‘z sof fe’l bilan ifodalanadi: *kitobni o‘qimoq, daftarga yozmoq, tez yugurmoq, ohista gapirmoq, ta’sirli so‘zlamoq, zavq bilan o‘qimoq.* Kelishik va egalik qo‘shimchalari hamda ko‘makchilar so‘z birikmalari tarkibida so‘zlarni bir-biriga bog‘lashga xizmat qiladi. So‘z birikmalari tarkibidagi tobe va hokim so‘zning hech qanday qo‘shimchasiz, faqat ohang va ma’nosiga ko‘ra bog‘lanishi bitishuv deyiladi: *tez termoq, chiroyli gapirmoq, ishchan o‘quvchi, mehribon murabbiy.* Bitishuvda ergash so‘z vazifasida sifat, ravish hamda ular vazifasidagi boshqa so‘zlar keladi: *qizil gul, tez yurmoq.* Bosh so‘z ot va fe’l so‘z turkumidan iborat bo‘ladi. Tobe so‘zning hokim so‘zga qaratqich kelishigi qo‘shimchasi yordamida, hokim so‘zning esa tobe so‘zga egalik qo‘shimchalari yordamida bog‘lanishi moslashuv deyiladi: *kitobning muqovasi, xonalarning kattarog‘i, bizning sinfimiz, sizning ukangiz.* Tobe so‘zning hokim so‘zga tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishigi qo‘shimchalari yoki ko‘makchilar yordamida bog‘lanishi boshqaruv deyiladi: *do‘stlarni hurmat qilmoq, g‘alaba uchun kurashmoq, yoshlarga g‘amxo‘rlik qilmoq, sharoitga ko‘ra yondashmoq.*

Keyingi tadqiqot natijalarida ushbu tasnifning kengayganini ko‘rish mumkin. So‘z birikmalari qismlarining grammatik tabiatiga ko‘ra tasnif qilinganda, hokim a’zoning qaysi so‘z turkumidan ekanligi, tobe a’zoning sintaktik vazifasi asosga olinadi. So‘z birikmalari hokim qismning qaysi so‘z turkumidan ekanligiga ko‘ra, quyidagi turlarga ajratiladi: 1) otli birikma; 2) fe’lli birikma; 3) sifatli birikma; 4) ravishli birikma; 5) modal so‘zli birikma. Otli birikmaning hokim so‘zi vazifasida ot, otlashgan so‘zlar keladi va u quyidagi ko‘rinishlarga ega bo‘ladi:

- hokim qism vazifasida ot keladi: *g‘ayratli odam, samimiy inson, ezgu niyatli kishi.*
- hokim qism sifatida olmosh keladi: *bolaning o‘zi, Karimaning o‘zi.*
- hokim so‘z sifatida otlashgan sifat keladi: *kishilardan eng mardi, qizlarning sarasi.*
- hokim qism vazifasida otlashgan son keladi: *talabalarning beshtasi, o‘quvchilardan biri.*
- hokim qism vazifasida otlashgan olmosh keladi: *tilaklarning barchasi, kutib oluvchilarning hammasi.*

- hokim so‘z vazifasida otlashgan sifatdosh keladi: *onamlarning aytganlari, bolalarning o‘qiyotgani va h.k.*

- hokim qism vazifasida otlashgan ravish keladi: *ko‘p so‘zning o‘zi, ishlarning ko‘pi.*

- hokim so‘z sifatida otlashgan undov so‘z keladi: *ularning dod-voyi, bolalarning urasi.*

- hokim so‘z vazifasida otlashgan taqlid so‘z keladi: *otlarning dupur-dupuri, toplarning gumbur-gumburi.*

Ko‘rinadiki, otli so‘z birikmasi qismlari bitishuv, moslashuv va boshqaruv yo‘li bilan grammatik aloqaga kirishadi. Otli birikma so‘z shakli bilan so‘zning (leksemaning) yoki ikki so‘z shaklining bog‘lanishidan hosil bo‘ladi.

Fe’lli birikmaning hokim qismi fe’l bilan ifodalanadi: *tez ishlamoq, oldinda yurmoq kulib gapirmoq, diqqat bilan tinglamoq.* Fe’lli birikmaning qismlari o‘zaro bitishuv va boshqaruv yo‘li bilan bog‘lanadi. Fe’lli so‘z birikmasi so‘z shakl bilan so‘zning (leksemaning) o‘zaro bog‘lanishidan yuzaga keladi.

Sifatli birikmada hokim so‘z otlashmagan sifat bilan ifodalanadi, birikmaning qismlari boshqaruv yo‘li bilan sintaktik munosabatga kirishadi: *akasidan kuchli, singlisidan ziyrakroq.*

Ravishli birikmaning hokim so‘zi otlashmagan ravish bilan ifodalanadi. Ravishli so‘z birikmalarida tobe va hokim qismlar o‘zaro boshqaruv yo‘li bilan bog‘lanadi: *raketadan tez, toshbaqadan sekin.*

Modal so‘zli birikmada modal so‘z birikmaning hokim so‘zi sifatida keladi. Birikma boshqaruv yo‘li bilan tuziladi: *bizga kerak, o‘quvchilarda bor.* Sifatli, ravishli, modal so‘zli birikmalar ham fe’lli birikma singari so‘z shakl bilan so‘z (leksema)ning o‘zaro bog‘lanishi natijasida hosil qilinadi.

So‘z birikmalari tobe qismning sintaktik vazifasiga ko‘ra, quyidagi turlarga bo‘linadi: a) aniqlovchili birikma; b) to‘ldiruvchili birikma; d) holli birikma.

Aniqlovchili birikmalarning tobe qismi aniqlovchining barcha turlari vazifasini bajaradi. Shunga ko‘ra, ularni: 1) sifatlovchili birikma, 2) qaratuvchili birikma, 3) izohlovchili birikmalarga ajratish mumkin. Masalan: *yozma ish, ilmiy maqola, beshta kitob, allaqanday ovozlar* – sifatlovchili birikma; *iqtisodiyotning taraqqiyoti, maktab hovlisi* - qaratuvchili birikma; *o‘qituvchi Salimova, professor Qodirov* – izohlovchili birikma. Shuningdek, aniqlovchili birikma bitishuv va boshqaruv yo‘li bilan tuziladi.

Tobe qismi to‘ldiruvchi vazifasini bajaradigan so‘z birikmasi to‘ldiruvchili birikma deb yuritiladi. Bunda qismlar o‘zaro boshqaruv yo‘li bilan birikadi. Masalan: *yoshlarga nasihat qilmoq, odamlarni qadrlamoq, talabalar uchun darslik, ilm-fan haqida so‘zlamoq.*

Holli birikmada so‘z birikmalarining tobe qismi hol vazifasini bajaradi. Holli birikmaning tobe va hokim qismlari o‘zaro bitishuv yoki boshqaruv yo‘li bilan bog‘lanadi: *yangicha fikrlamoq, birga ishlamoq, maktabdan qaytmoq, erta boshlamoq.*

Shuni aytish kerakki, keltirilgan ushbu tasniflar an’anaviy tilshunoslik tadqiqotlarida yoritilgan. Bunda mazmuniy sintaktik munosabatlarni umumlashtirgan holda turlarga ajratilgan. So‘z birikmasiga oid munosabat turlari tahlil qilinib, quyidagicha turlarga ajratilgan:

- obyektli munosabat (to‘ldiruvchi-to‘ldirilmish munosabati);
- atributiv munosabat (sifatlovchi-sifatlanmish munosabati);
- kordinativ munosabat (qaratuvchi-qaralmish munosabati);
- ikki tomonlama munosabat.

Atributiv birikma aniqlovchilik munosabati orqali hosil bo‘lgan birikmadir. Lekin predikativlik yo‘li bilan aniqlash bunga kirmaydi, chunki bunda belgi hukm yo‘li bilan bildiriladi, atributiv munosabatda esa predmetning belgisi o‘ziga qo‘shilib, bir murakkab tasavvur holida beriladi. Demak, bu birikma aniqlovchi va aniqlanmishdan hosil bo‘ladi. Atributiv birikma material jihatidan bir qancha ko‘rinishlarga ega:

1) Sifat + ot
2) ot + ot
3) son +ot
4) olmosh +ot

5) sifatdosh + ot va boshqalar.

Obyektli birikmaga boshqaruv yo‘li bilan bog‘lanish natijasida hosil bo‘lgan birikmalar kiradi. Bunda tobe elementning hokim so‘zga munosabati kelishik affikslari va ko‘makchilar yordami bilan ifodalanadi. Bular tobe holatdagi predmet-obyektning harakat, belgi bilan bo‘lgan munosabatini ko‘rsatadi.

Releliv birikmaga tobe so‘zning hokim elementga bitishuv yo‘li bilan hosil bo‘lgan birikmalar kiradi. Bu harakat va uning belgisi ma’nosini, shularning munosabatini ifodalaydigan holli birikmadir. Bu birikmalarning material jihatdan ko‘rinishlari:

1) Ravish + fe’l

2) ravishdosh + fe’l

3) ot + fe’l

Ko‘rinadiki, har ikkala tasnifda ham so‘zlarning munosabatga kirishish yo‘llari va birikma turlari aytib o‘tilgan bo‘lib, avvalgi tasnifda obyektli munosabat bunda to‘ldiruvchi to‘ldirilmish asosidagi birikmalarga ishora qilgan bo‘lsa, keyingi tasnifda obyektli birikma bu boshqaruv yo‘li bilan hosil qilinadi, deb ta’kidlangan bo‘lsa-da, aslida to‘ldiruvchili birikma nazarda tutilgan.

Atributli birikma uchun avvalgi tasnifda sifatlovchi sifatlanmish, keyingi tasnifda aniqlovchi aniqlanmish munosabati aytib o‘tiladi. Ikkinchi tasnifdagi fikr aniqroq, deb o‘ylaymiz, chunki aniqlovchi faqat sifatlovchi sifatlanmishdan iborat emas, balki uning boshqa turlari ham mavjud bo‘lib, ularning barchasi atributli birikmaga xosdir, deb o‘ylaymiz. So‘z birikmalarining grammatik xususiyatlari hamda so‘z birikmalarida so‘zlarning bog‘lanish usullariga ko‘ra, bir qancha tasniflarni ko‘rib o‘tar ekanmiz, tilshunoslikka oid darslik va o‘quv qo‘llanmalarda so‘zlarning bog‘lanish usullari tasnifida boshqaruv yo‘li bilan bog‘langan so‘z birikmalari to‘g‘risida turli fikrlarni ko‘rish mumkin. Tobe so‘z vazifasida ravishdosh *(shoshilib gapirdi)*, sifatdosh *(o‘qigan bola)* yuzaga chiqqan birikuv ham bitishuvli birikma sifatida qaraladi. Vaholanki, bu yerda ravishdosh ko‘rsatkichi -ib fe’lni fe’lga *(shoshilib gapirdi)*, sifatdosh shakli -gan fe’lni otga *(o‘qigan bola)* bog‘lash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, bularning morfologiyada lug‘aviy- sintaktik shakl sifatida qaralishi ham ular hosil qilgan birikuvni bitishuvli emas, balki boshqaruvli birikuv sifatida baholashni taqozo etadi. Boshqaruvni amalga oshirayotgan vositaga bog‘liq ravishda kelishikli boshqaruv, ko‘makchili boshqaruv, ravishdoshli boshqaruv, sifatdoshli boshqaruv kabi turga ajraladi [Sayfullayeva, Mengliyev, 2009, 309].

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilshunosligida so‘z birikmasi tuzilish strukturasiga ko‘ra, grammatik munosabatga kirishishiga ko‘ra, ba’zi shakllarda so‘zga, ba’zi o‘rinlarda gapga tenglanishiga ko‘ra murakkab tuzilma hisoblanadi. Ular uchun ayni bir qolipni belgilab olish qiyin hisoblanadi. Shuningdek, so‘z birikmasi tarkibida o‘rganilayotgan nomli birikmalarni ham qayta ko‘rib chiqish zaruriyat kasb etadi. Bir so‘z bilan aytganda, so‘z birikmasi tasnifi va uni o‘rganish masalasi bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Anorbekova A., Mirzayeva Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2011.

2. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. - Toshkent, 1965.

3. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). – Toshkent, 1995.

4. Muhiddinova H., Xudoyberganova D. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006.

5. O‘zbek tili grammatikasi. II tom. (mualliflar jamoasi). – Toshkent, 1978.

6. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009.

7. Sharipov M. Hozirgi o‘zbek tilida so‘z birikmalari sintaksisi. – Toshkent, 1918.

8. Toshnazarova D., Ibragimova A. So‘z birikmalari ta’rifiga yangicha yondashuv. Til va adabiyot ta’limi jurnali, 4-son. – Toshkent, 2020.

9. M Kurbanova, Hozirgi zamon o‘zbek tili (Sodda gap sintaksisi uchun materiallar), 2002.